

«Εγώ ο αφερέγγυος. Διάλογος με την Απόγνωση»

Νοιώσατε ποτέ την ανάγκη να δανεισθείτε; Την ανακούφιση του ναι; Νοιώσατε βασανιστικό το ερώτημα πότε και πως θα επιστρέψω το χρέος μου; Ποια απάντηση δίνω στην πρόσκληση «πληρώστε με» και στο κτύπημα της πόρτας «κατάσχεση»; Διωγμός; Νοιώσατε αυτό που η μεγάλη ποιήτρια αποτυπώνει σαν προσευχή στις λέξεις «Κύριε, μη μας πάρεις κι άλλο τις απώλειές μας. Δεν έχουμε που αλλού να μείνουμε»; (1)

Περιληπτικά ας δούμε τί έχει συμβεί απανταχού στο κόσμο του δανεισμού. Η αφερεγγυότητα συνδέθηκε με την πτώχευση, ή ο αφερέγγυος ταυτίστηκε με τον πτωχό. Μ' αυτήν ανέκαθεν σκοπός ήταν η ικανοποίηση του δανειστή. Σε κάποια όμως συγκινησιακή απόκλιση είπαν: ας δούμε και τον οφειλέτη, ας τον δούμε σαν άρρωστο και να βρούμε με τι φάρμακα μπορούμε να τον σώσουμε. Δεν έχει σημασία για πόσο χρόνο και αν θα ξαναγίνει υγιής, αρκεί να μπορεί να σταθεί, να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του. Και αν μεν αναστηθεί θα 'ναι το θαύμα, διαφορετικά ας ακολουθήσει τη μοίρα του. Τί μας δίδαξε η πτώχευση; Διαδικασία εκτέλεσης, συλλογικής, άλλοτε, παλαιότερα, στο σώμα και το πρόσωπο του οφειλέτη, τώρα στην περιουσία του. Η σύνδεση ενός προσώπου με την περιουσία του είναι αναντίρρητη, αλλά με το θεσμό τα διαχωρίσαμε. Ο οφειλέτης ως πρόσωπο δεν έχει πια σημασία. Σημασία έχει η περιουσία του για το συμφέρον των δανειστών του. Και το αποτέλεσμα εδώ και παντού χιλιάδες πτωχεύσεις και απόπειρες εξυγιαντικής αναδιοργάνωσης. Στο όνομα της απανταχού κίνησης της πίστωσης, διαμορφώθηκαν διεθνή μοντέλλα διασυνοριακών πτωχεύσεων, ενωσιακές πράξεις, διακηρύξεις εκλεπτυσμένων ρυθμίσεων εποπτείας με χιλιάδες σελίδες γραμμένες στο «όνομα της διαφάνειας», εξαιρέσεις για τις χρηματοοικονομικές συναλλαγές, ο «σύνδικος κυρίαρχος», η διακηρυσσόμενη ιδέα της δικαστικής συνεργασίας, η επιφύλαξη της δημόσιας τάξης, πλέγμα ρυθμίσεων ως εάν ο δανειστής να είναι το θύμα ή το θήραμα που πρέπει να προστατευθεί από τον οφειλέτη που το σύστημα, πίσω από την κουρτίνα, τον κατατάσσει στους θηρευτές και θύτες. Χρειάστηκε η βαθεία οικονομική κρίση, όπου επιζούν, χαιρόμενα, τα κεφάλαια αντιστάθμισης κινδύνου, οι μεγάλες τράπεζες, οι οίκοι αξιολόγησης, όταν οι κάθε είδους πρακτικές, θεατές ή αθέατες, τοκογλυφίας και

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

κερδοσκοπίας εκμηδένισαν την οικονομική δυνατότητα στο ελάχιστο, για να μάθουμε ποιος είναι ο θηρευτής και ποιο το θύμα.

Και διερωτάται κανείς. Γιατί δεν ξαναγυρίζεις στη σύμβαση; Γιατί δεν μετακινείς τον κίνδυνο και στον δανειστή όταν επιλέγει με ποιον και με ποιούς όρους θα εξασφαλίσει την απαίτησή του; Τί χρειάζεται πραγματικά η πτωχευτική συλλογικότητα; Θα 'λεγα: είτε ένας σε σκοτώσει είτε πολλοί μαζί το αποτέλεσμα δεν διαφέρει. Το τέλος είναι εκεί. Απλά η ενοχή μετακινείται στο απόσπασμα, όχι στον ένα.

Ας δούμε συνεπώς τον άνθρωπο «ύπαρξη» ως αφερέγγυο, έστω και αν ο Heidegger μας θυμίζει ότι «η σκοτεινιά του κόσμου δεν θα φτάσει ποτέ το φώς του είναι» (2). Ειπώθηκε ότι ή επιστήμη και η παραδοσιακή φιλοσοφία κατασκευάζουν συστήματα προς θεάν, προς κατοίκηση, ενώ πράγματι ο ίδιος ο άνθρωπος μένει άστεγος. Ο σκεπτόμενος φιλόσοφος, μας λέει ο Βαλ, φτιάχνει ένα λαμπρό οικοδόμημα, αλλά ζει παραπλεύρως σε μια καλύβα (3).

Ορολογικά:

«Πτωχεύω», ομηρικός όρος, σημαίνει «περιέρχομαι ως επαίτης» «επαιτώ κατά άστν, ανά δήμο». Η αφερεγγυότητα ανάγεται στον ομηρικό όρο «εγγυάω», δίνω ενέχυρο. «Δειλαί τοι δειλών γε και εγγύαι εγγυάσθαι» δηλαδή, κατά μια ερμηνεία, των αθλίων ανθρώπων άθλια είναι βεβαίως και αυτές οι εγγυήσεις. Αφερέγγυος λοιπόν επαίτης; άθλιος; ανάξιος; Ας δούμε τον αφερέγγυο ως ύπαρξη «Ας στοχαστούμε».

Έτσι αρχίζει η ιστορία μας

Ένας άνθρωπος, σύμβουλος σε εκκλησία, έχασε το σπίτι του, το ποδήλατό του, τις αποταμιεύσεις του λόγω πτώχευσης. Ζήτησε από τον ιερέα της εκκλησίας του υποστήριξη κι αυτός τον εκδίωξε από τα συμβούλια της εκκλησίας. Η αφερεγγυότητα τον είχε κάνει ακατάλληλο για ηγεσία (4). Αφηγείται.

Μια μέρα ο τραπεζίτης μου τηλεφωνεί. Θέλει να με δει στο γραφείο μου στις 8 το πρωί. Τον συναντώ. Συνοδεύεται από δικηγόρο, κλητήρα και ένα σύνδικο. «Μπορείς να πληρώσεις το δάνειο την επόμενη ώρα;» Με ρωτάει ο δικηγόρος. Δεν μπορούσα. Ο σύνδικος καλεί το προσωπικό μου και το απολύει. Ο κλητήρας αλλάζει την κλειδαριά. Παίρνει το αυτοκίνητό μου. Με συνοδεύουν στο σπίτι μου και παίρνουν το αυτοκίνητο της γυναίκας μου ώρα 09.30 την ίδια μέρα. 40 χρόνια σκληρής δουλειάς, όλα μου τα όνειρα, το αύριό μου όλα χάθηκαν σε μιάμιση ώρα. Η υπερηφάνεια μου πληγώθηκε. Είμαι απογοητευμένος με τους ανθρώπους, την εκκλησία, τους φίλους. Ρωτάω το

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

Θεό γιατί; Ακόμα φτάνω να Του ρίχνω φταίξιμο. Απορώ για την πίστη μου. Πόσο μπορώ να υποφέρω ακόμα και να επιζώ; (5).

Κάποιος του έγραψε «Νομίζω ότι πρέπει να διαλέξεις μεταξύ πτώχευσης και αυτοκτονίας. Η πτώχευση είναι το μικρότερο κακό. Τουλάχιστον σε βγάζει έξω από το χρέος ζωντανό, ενώ ο θάνατος ίσως όχι» (6). Κάποιος άλλος τον ειρωνεύτηκε, για το κακό που σε βρήκε «Κοίταξε το χρώμα της γυναίκας σου και των παιδιών σας».

Κάπου νοερά με συναντάει λέγοντας:

1. Μπορείς να μου μιλήσεις; Έχω ανάγκη να μιλήσω και να ακούσω.

Αν σε ανακουφίζει ένας διάλογος θα προσπαθήσω να απαντώ στα ερωτήματά σου. Δεν σε γνώριζα, ούτε σε γνωρίζω. Κάπου όμως ελπίζω να συναντηθούν οι σκέψεις μας. Πρόσεξε όμως. Το ταξίδι με την σκέψη δεν είναι πάντα εύκολο ή ευχάριστο. Και για να σου απομακρύνω λίγο τη θλίψη και την οργή που σε σκεπάζουν θα σε ρωτούσα. Σου πέρασε ποτέ από το νού ότι το δάνειο και το χρέος, ο δανειστής και ο οφειλέτης μπορεί να θεωρούνται αναγκαία στοιχεία του μικρόκοσμού μας ή ακόμα του καθολικού κόσμου; Λοιπόν.

Περίπου οκτώ αιώνες πριν, είχε γεννηθεί ένας μεγάλος γάλλος συγγραφέας, ο Φρανσουά Ραμπελαί, λάτρης του Πλάτωνα. Έζησε στο γύρισμα από το Μεσαίωνα στην Αναγέννηση, όταν άρχισαν να διατυλάσσονται οι νέες αξίες, το πλέγμα που ονομάζουμε ανθρωπισμός, η τάση προς μια «τέχνη ζωής» που αναζητάει την ευτυχία σύμφωνα με τη φύση με ελπίδα και αγάπη για τη ζωή, μακριά από τη φιλόδοξη βία.

Στα έτη 1532-1534 σχεδίασε για ήρωές του δυο γίγαντες-άρχοντες, τον Γαργαντούα, ηρωική μορφή, και τον Πανταγκρυέλ, γιό του, αγαθό και σοφό, επιλέγοντας το παραμύθι και τη διακωμώδηση ως διαύλους διακήρυξης των ιδεών του, αφήνοντας την ευθύνη της ερμηνείας στον αναγνώστη. Με το σοφό λοιπόν το κήρυγμά του «Δεν γεννιέται κανείς άνθρωπος, γίνεται», μέσω αγωγής, παιδείας και επιλογής πράξεων ώστε να επιζήσουν τα «καλά», ο Ραμπελαί μας επιτρέπει το «στοίχημα υπέρ της ζωής» διακηρύσσοντας «Δεν αμφιβάλλω για τίποτα, άρα υπάρχω» (7). Κάποτε, λοιπόν, ο Πανταγκρυέλ γνωρίζει ένα άνθρωπο δαρμένο που φαινόταν όμως ευγενής, με το όνομα Πανούργος. Μεταξύ των διαλόγων τους είναι και εκείνος με τον τίτλο «Πώς ο Πανούργος εξυμνεί τους οφειλέτες και τους δανειστές (8).

«Μα, ρώτησε ο Πανταγκρυέλ τον Πανούργο, «πότε θα ξοφλήσεις τα χρέη σου;» Απάντηση του Πανούργου «Στας ελληνικάς καλενδας. Όταν όλος ο κόσμος θά'ναι ευχαριστημένος κι όταν θα κληρονομήσεις τον εαυτό σου!! Χρωστάς πάντα κάτι σε κανέναν; Ε, αυτός θα παρακαλάει αδιάκοπα το Θεό να σου χαρίζει υγεία, ευτυχία και μακροήμερευση από το φόβο μη χάσει τα

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

δανεικά που σου έδωσε». «Οι πιστωτές μου» συνεχίζει ο Πανούργος, , είναι οι «ζηλωτές μου, οι χαιρετιστάδες μου, οι καλημεριστάδες μου, οι αιώνιοι ρήτορες μου». Και συνεχίζοντας σοβαρά. «Για να νοιώσεις, άρχοντα, ότι μιλάω σωστά, σχημάτισε, με ήρεμο πνεύμα, την ιδέα και το σχήμα κάποιου κόσμου που σ' αυτόν να μην υπάρχει κανένας οφειλέτης ή δανειστής. Ένας κόσμος δίχως χρέη! Εκεί ανάμεσα στ' άστρα δεν θα υπάρχει καμιά κανονική τροχιά. Όλα θα βρίσκονται σε μεγάλη ακαταστασία. Ακόμα από τη γή δεν θα βγαίνει νερό, το νερό δεν θα μεταβάλλεται σε αέρα, από τον αέρα δεν θα γίνεται φωτιά, η φωτιά δεν θα ζεσταίνει τη γή (9). Κάποιος που δε δάνεισε τίποτε έτσι δεν θα 'χει δανειστεί και τίποτα. Με λίγα λόγια. Θα διώχονταν από αυτόν τον κόσμο η Πίστη, η Ελπίδα, η Αγάπη, γιατί οι άνθρωποι γεννήθηκαν για να βοηθάνε και να συντρέχουν του άλλους. Και καταλήγει «Πίστεψε πως το να δανείζεις είναι θεία πράξη και το να χρωστάς ηρωισμός. Κι αυτό δεν είναι όλο. Αυτός ο κόσμος που δανείζει, χρωστάει, δανείζεται, είναι τόσο καλός, που όταν τελεσθεί αυτή η θρέψη, σκέφτεται αμέσως να δανείσει κι αυτούς που δεν γεννήθηκαν ακόμη, και, με δάνειο να διαιωνιστεί, αν μπορεί και να πολλαπλασιαστεί σε εικόνες, που του μοιάζουν κι αυτές είναι τα παιδιά...»

‘Ερμήνευσε λοιπόν, φίλε μου, την ιστορία...’

2. Προσπαθείς να μου δώσεις δύναμη και σ' ευχαριστώ όμως για μένα όλα τελείωσαν.

Νιώθω απόγνωση.

Φίλε μου μίλησες για Απόγνωση. Ασφαλώς δεν είμαι ψυχολόγος αλλά είναι βέβαιο ότι πολλές καταστάσεις στη ζωή μας, μπορεί να μας οδηγήσουν σε απόγνωση. Είναι ενδεχόμενο οι σκοποί που βάλαμε στόχους στη ζωή προσωπικοί, οικονομικοί, εργασιακοί, αθλητικοί, οικογενειακοί, κοινωνικοί, πνευματικοί- οι ελπίδες μας να διαψευθούν. Μη ξεχνάς πάνω από την είσοδο της Κόλασης του Δάντη «Απόγνωση για όσους εισέρχονται εδώ», γράφει, «χωρίς ελπίδα για επάνοδο». Όταν τέτοια απόγνωση μας πλήξει, την αντιλαμβανόμαστε, ακόμα και το λόγο για τον οποίο το όνειρο δεν θα γίνει ποτέ πραγματικότητα. Και το χειρότερο νομίζουμε ότι πλέον δεν αξίζει να προσπαθήσουμε. Αυτή η υπαρξιακή απόγνωση δεν είναι απλά η απώλεια της ελπίδας για το ένα ή το άλλο σχέδιο, ούτε η σύγχρονη κατάρρευση και των άλλων συνηθισμένων ελπίδων μας, αλλά καθολική απώλεια της ελπίδας για ύπαρξη. Αυτή η βαθιά απόγνωση δεν είναι επίγνωση, λογική αποθάρρυνση, αλλά πλήρης εγκατάλειψη κάθε ελπίδας. Εσύ δεν βρίσκεσαι ακόμα μέσα σ' αυτόν τον ποταμό. Εάν πέσεις εκεί δεν θα πάρεις πια τίποτα μαζί στο βυθό του. Ο, τι και αν είχες στη επιφάνεια θα χαθεί παντοτινά. Πρόσεχε λοιπόν φίλε μου αν μείνεις στο χώρο αυτής της υπαρξιακής απόγνωσης οποιαδήποτε απελευθέρωση από αυτήν δεν θα σε κάνει υπεράνθρωπο (10) . Σε όλους τους αγώνες μας νικάμε ή μας νικούν. Συνεχίζουμε ή εγκαταλείπουμε το αγώνισμα.

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

Αλλά τίποτε δεν μπορεί να απειλήσει την θεμελιακή ελπίδα για ζωή, γιατί αυτή δεν βασίζεται σε μας, στις ικανότητές μας να πετύχουμε κάτι. Μας είναι δοσμένη, χαρισμένη με τον ερχομό μας στη Γή.

3. Γιατί; Τί με συνέθλιψε; Τί είναι δύναμη; Το δίκαιο;

Μια αρχική απάντηση φίλε μου.

Οικονομική δύναμη είναι η ικανότητα να μεταβάλλεις τα οικονομικά μεγέθη, να εξαναγκάζεις σε συμμόρφωση εμπορικές συνεργασίες, να παραμερίζεις ανταγωνιστές, να χρησιμοποιείς το πλεονέκτημα πληροφόρησης που έχεις και να επηρεάζεις το κράτος ως προς τους επιβαλλόμενους από αυτό όρους της οικονομικής δραστηριότητας προκειμένου να αποκτήσεις όφελος σε βάρος άλλων οικονομούντων προσώπων (11). Θα 'λεγες ίσως ότι η θέση αυτή είναι ουτοπική. Ίσως, για τη σημερινή εποχή.

Ξεκινώντας από τη θεμελιωμένη υπόθεση εργασίας ότι η ιστορία των ανθρώπων παραδοσιακά δίνεται ως αποτέλεσμα αγώνα, στο ερώτημά σου η απάντηση θα ήταν ότι το ίδιο το Δίκαιο χωρίς δύναμη δεν μπορεί να υπάρξει. Η φιλελεύθερη άποψη εκλεπτύνει την αρχή του αγώνα με την έννοια μιας ισορροπίας δυνάμεων, ενώ άκου πως ένας άλλος διανοητής ο Norber Elias (12), μιλάει για το τέλος όλων των αγώνων «Όταν οι ανθρώπινες σχέσεις έτσι διαμορφωθούν, όταν η συνεργασία των ανθρώπων που καθορίζει την υπόσταση καθενός έτσι λειτουργήσει ώστε να βρεθεί ισορροπία, τότε οι άνθρωποι θα μπορούν να πουν ότι είμαστε πολιτισμένοι» και καταλήγει ότι μόνον η εξαφάνιση του ελεύθερου ανταγωνισμού, που ιστορικά θα επέλθει αφού η τάση είναι να περιοριστεί, θα συνεξαφάνιζε την αρχή του αγώνα και η λειτουργία πλέον του δικαίου θα μεταβαλλόταν σε ισορροπημένο καθορισμό της ελευθερίας κάθε μορφής σχέσεων (13).

4. Άκουσες την ιστορία μου. Έσφαλα;

«Φαίνεται άνθρωπος μορφωμένος. Αν έσφαλες; Το ερώτημά σου σκληρό και ίσως σκληρότερη η απάντηση. Έχεις ακούσει για τον υπαρξισμό; Λοιπόν, λίγα λόγια από τους θεμελιωτές του.

Ο υπαρξισμός, μας λέει ο Κίρκεγκωρ, τονίζει την οντολογική σημασία της έννοιας της ενοχής. Το σφάλμα δεν είναι κάτι τυχαίο αλλά συστατικό στοιχείο της οντολογίας του ανθρώπου γιατί ο υπαρξισμός είναι πρώτα απ' όλα φιλοσοφία του ανθρώπου. Το σφάλμα εξατομικεύει τον άνθρωπο. Η θεωρία αυτή διακατέχεται όχι από πεσιμισμό αλλά από μια αντίληψη ιδιαίτερος δραματική για το πεπρωμένο του ανθρώπου. Κατά τον Γιάσπερς, η επίκληση της ελευθερίας συνεπιφέρει άλυτες αντινομίες και διηνεκείς σπαραγμούς. Έτσι τονίζεται η τυχαιότητα του ανθρώπου «Ποιός μ' έβαλε εδώ; Με τίνος διαταγή και θέληση ορίστηκαν για μένα αυτός ο τόπος και αυτός ο χρόνος;» Η

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

αδυναμία της λογικής. Η άγνοια του Σωκράτη αποτελεί το πρώτο σχεδιάσμα της διαλεκτικής του παραλόγου, σαν όλοι οι άνθρωποι να βρίσκονται σε μια παραίσθηση. Το αιώνιο εισδύει στις σκέψεις μας και στις δραστηριότητές μας, προκαλώντας ένα είδος μαγνητικής καταγιγίδας. Είναι η *υπερβατικότητα του ανθρώπου*. Ο υπαρξισμός ως φιλοσοφία του τραυματισμένου, σαν εσένα φίλε μου, δεν διδάσκει εφησυχασμό αλλά αντίθετα *προτρέπει* τον άνθρωπο σε υπέρβαση του εαυτού του. Ο άνθρωπος είναι ολοένα μια δυνατότητα ύπαρξης, ανάδυσης, πρόσβασης, υπέρβασης. Για τον Heidegger, ο άνθρωπος υπερβαίνει τον εαυτό του, ολοένα τον ξεπερνάει και βρίσκεται μπροστά από τον ίδιο τον εαυτό του. Η *ευθραυστότητα του ανθρώπου*. Η ανασφάλεια της τυχειότητας μου επιφέρει ανασφάλεια της ύπαρξής μου, πράγμα που απαιτεί συνεχή εγρήγορση και αδιάληπτο αγώνα για την ανάκτηση του απωλεσμένου. *Το πεπερασμένο του ανθρώπου*. Για τον Σαρτρ, είναι παράλογο που γεννηθήκαμε και είναι παράλογο που πεθαίνουμε. Η *Ιστορία μιας όποιας ζωής είναι η ιστορία μιας αποτυχίας*). Η σαρτρική αποτυχία παρουσιάζεται σε καθαρή κατάσταση, μέσα σε ένα ανέκκλητο παραλογισμό. Γιατί το «τέλος, μου», λέει ο φιλόσοφος, «είναι η προσωπική δυνατότητά μου που κανένας δεν μπορεί να κάνει για λογαριασμό μου». Η πιο αυθεντική και παράλογη, γιατί βρίσκεται σε κάθε στιγμή της ζωής μου, σ' αυτή την ίδια την πράξη του ζην. Το να ζεις ενταντικά μας λένε αυτοί οι φιλόσοφοι σημαίνει να είσαι *εκτεθειμένος* με τη διπλή σημασία της λέξης: να είσαι *διαθέσιμος* στις εξωτερικές επιδράσεις και να αντιμετωπίζεις με θάρρος αυτή την έκθεση. «Υπάρχει ένα *πράγμα*, λέγει ο Γκαμπριέλ Μαρσέλ, που ονομάζεται «ζήν» και ένα άλλο πράγμα που ονομάζεται «*υπάρχειν*»: *εγώ διάλεξα το υπάρχειν*. Το είναι μου δεν ταυτίζεται με τη ζωή μου: προηγούμαι της ζωής μου, δεν με εξαντλεί, είμαι επέκεινα της ζωής μου (14).

5. Μου μιλάς για διανοητές. Διαβάζοντάς τους μπορεί άραγε κάποιος να ξεφύγει από την αίσθηση, την πίεση του Νόμου; Τι νομίζεις;

Δίκαιο και λογοτεχνία αλληλοκοιτάζονται από χαραμάδες. Το δίκαιο κωδικοποιεί, επιβάλλει θεσμούς, δημιουργεί σύστημα υποχρεώσεων και απαγορεύσεων ότι η λογοτεχνία αμφισβητεί τις βεβαιότητες, προκαλεί τις συμβάσεις, παραβιάζει τα απαγορευτικά. Το δίκαιο ασκεί εξουσία, η λογοτεχνία κριτική· το δίκαιο επιβάλλει πειθαρχία, η λογοτεχνία υποβάλλει αμφισβήτηση (15).

Θα μπορούσε άραγε η λογοτεχνία να μας βοηθήσει να καταλάβουμε την έννομη ύπαρξη; (16) ή το που βρίσκεται ο Νόμος; Πρόσεξε, λοιπόν.

Στο σύντομο διηγήμα του Κάφκα «Ενώπιον του Νόμου», ένας χωρικός έρχεται στο Νόμο και ζητά από τον φρουρό να γίνει δεκτός. Ο φύλακας του λέει πως πρέπει να περιμένει. Ο χωρικός μένει πλάι στην πύλη και περνάει όλη του τη ζωή καθισμένος μπροστά στη πόρτα του Νόμου,

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

περιμένοντας να γίνει δεκτός. Καθώς σιμώνει ο θάνατος, ο χωρικός συνειδητοποιεί ότι κανείς άλλος δεν έγινε δεκτός από το Νόμο, και ρωτάει το φρουρό το γιατί. Εκείνος απαντά ότι η πόρτα προοριζόταν μόνο για το χωρικό και για κανέναν άλλο και τώρα θα σφραγιστεί για πάντα (17). Πρόκειται για παραβολή ενός παραλογισμού του νόμου; Για αδιαφορία του νόμου στην ανθρώπινη αξία; Δοκιμάζεται πραγματικά ο άνθρωπος να προσεγγίσει το μυστικό του νόμου και να το κατανοήσει; Ο Νόμος πρέπει να εξηγήσει τον εαυτό του μέσα από τα μάτια του ανθρώπου. Ποιο είναι το μυστικό του; Ο άνθρωπος τελικά καταλαβαίνει ότι ο ίδιος ήταν ο μόνο αποδέκτης, ότι το μυστικό του νόμου είναι ότι δεν υπάρχει μυστικό. Ο νόμος είναι ανοικτός σε όλους (18).

Σε μια σατυρική μπαλάντα που έγραψε ο ποιητής Sidney Lanier, το 1877, για την παραμονή των Χριστουγέννων, με τίτλο «Δύσκολοι καιροί για την Elfland», δηλαδή τη Νεραϊδοχώρα, ο Άη Βασίλης παραπονείται: «Ολόκληρη η Elfland έχει υποθηκευθεί και τα στοιχειά πρόκειται να απεργήσουν». Οι σιδηρόδρομοι θα αντικαταστήσουν τον Άγιο και ο Άγιος αναγκάστηκε να υπογράψει σύμβαση για το «πώς θα μεταφέρει τα δώρα». Λέει ο Άγιος γι' αυτήν την εμπειρία του. «Οι συμφορές μου άρχισαν αυτή την απαίσια ημέρα. Ο Πρόεδρος με μεταχειρίστηκε σαν εργαλείο. Μιλούσα για αμοιβές δικηγόρων και δικαιώματα διόδου, ασφαλιστικά μέτρα, μισθώσεις, ναύλους. Είχα εγκλωβιστεί σε ένα «μεγαλοπρεπή λαβύρινθο». Ίσως αυτή η τελευταία λογοτεχνική φράση ισοδυναμεί με τον όρο, που κατ' ευφημισμό, αποδίδεται στο δίκαιο, «άρραφος ιστός» (seamless web). Το θέμα της Νεραϊδοχώρας δεν είναι περίπλοκο. Μας λέει ότι ακόμα και η πιο εξευγενισμένη παράδοση μπορεί να γίνει ερείπια από την απληστία, προστατευόμενη από νόμους όταν αυτοί αγνοούν θεμελιώδεις έννοιες της δικαιοσύνης (19). Νοιώσε ότι δεν ζούμε σε ένα τέλειο κόσμο ούτε τέτοιος μπορεί να υπάρχει στη γη μας.

Μπορείς να βρείς το δρόμο; Ο Ντίκενς στο διήγημά του “Little Dorrit”· πλάθει τη μορφή αθώου οφειλέτη που καταδικάζεται και κλείνεται για χρόνια στις φυλακές της Marshalsea όπου είχε φυλακιστεί παλιά και ο πατέρας του ίδιου του Ντίκενς. Η κόρη του οφειλέτη, Amy (Γουίλιαμ Ντοριτ) χρέη αφού συνειδητοποιεί ότι ούτε η φυλακή ούτε η κοινωνική πρόοδος αποκάλυπταν ηθική, μαθαίνει ότι αν πληρωθούν τα χρέη ο πατέρας της θα αποφυλακίζονταν. Λέει «μου φαίνεται σκληρό ότι έπρεπε ο πατέρας μου να χάσει τόσα χρόνια και να υποφέρει τόσο πολύ και στο τέλος να πληρώσει και όλα του τα χρέη». «Μου φαίνεται σκληρό να πληρώνεις μαζί με ζωή και σε χρέη» (20).

6. «Μα πως θα συνεχίσω να ζώ; Νοιώθω στιγματισμένος».

Να σου πω χαίρομαι που το θέτεις έτσι.

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

Το στίγμα της πτώχευσης σημαίνει κόστος που σχετίζεται με το πλήγμα στη φήμη και τη παράβαση ηθικών προτύπων. Μερικοί οφειλέτες προτιμούν να μην προσφύγουν στη διέξοδο της πτώχευσης γιατί πιστεύουν ότι θα υποστούν απώλεια φήμης (αποτυχία, δάγκωμα θανάτου) ή γιατί πιστεύουν ότι ηθικά δεν είναι σωστό να μην πληρώσουν τα χρέη τους με κάθε θυσία. Το λεγόμενο για περιορισμό της υπόθεσης «στίγματος» ως αυτονόητο πράγμα στηρίζεται στο ότι ο κόσμος σιγά σιγά το έχει αποδεχθεί. Έχει γραφτεί ότι στο Τέξας, πινακίδα για πώληση αυτοκινήτων έγραφε: «Κακό χρέος; Πτώχευση; Κανένα πρόβλημα». Αλλού γράφεται ότι οι περισσότεροι οφειλέτες δεν κοιτάνε πίσω. Είναι έτοιμοι να χορέψουν rock and roll και να φτιάξουν πάλι κάποιο χρέος. Πολλοί απέδωσαν την αύξηση των πτωχεύσεων στην παρακμή του στίγματος όμως όταν η πτώχευση δημοσιοποιηθεί, τα μέσα ενημέρωσης την παρουσιάσουν όπως θέλουν, με χρησιμοποίηση ακόμα ιστοριών για την οικογένεια του οφειλέτη, το στίγμα επεκτείνεται. Ίσως πάλι όσο περισσότεροι οφειλέτες προστρέχουν στην πτώχευση, το στίγμα να μειώνεται (21). Θα ήταν άρα συλλογική ηθική υποβάθμιση; Αποδοχή του «όπως κάνουν όλοι και εγώ»; Τότε το επίπεδο ηθικής «μηδέν» δεν είναι μακριά. Θα ήταν όμως μάλλον λάθος να αναζητήσει κανείς την αύξηση των πτωχεύσεων στην παρακμή του στίγματος όταν υπάρχουν πολλές εξηγήσεις για την αύξηση αυτή όπως η επικράτηση του ακραίου νεοφιλελευθερισμού με σύνθημα-όραμα τη μεγιστοποίηση του κέρδους για τις επιχειρήσεις και τους μετόχους, η απόκλιση των τραπεζών από την βασική τους λειτουργία στον οικονομικό χώρο, η εσωτερική ή διεθνής οικονομική κρίση ή κατάρρευση, ως άγνωστης προέλευσης ασθένεια με ανύπαρκτο φάρμακο αληθινής ανάρρωσης.

7. Πες μου έστω και αν δεν είμαι στιγματισμένος. Έγινα κι εγώ ένα ανθρώπινο πλάσμα που ξέπεσε; Έχω πλέον δικαιώματα; Οι απόγονοί μου; Τί έμαθες στα θρανία σου;

Κάνεις ερωτήσεις όταν οι απαντήσεις βρίσκονται μέσα σου, αρκεί να τις αναζητήσεις. Άκου λοιπόν αν μπορώ να σε βοηθήσω. Λέγεται ότι οι ειδήσεις, τα νέα από την κατάσταση του ανθρώπου, στη φυσική του κατάσταση, ήταν ανάμεικτα: καλά και άσχημα. Έχασε τον Κήπο της Εδέμ και το Eldorado του πνεύματος, κατέληξε σε έρημο και ζούγκλα. Έτσι μάθαμε ότι υπάρχει τίμημα για το αδίκημα, που πρέπει να το υποστούμε. Συγχρόνως όμως ο άνθρωπος έμαθε να βλέπει και να αντιμετωπίζει τη γύμνια, τον πόνο, ακόμα το φόβο του τέλους χωρίς αυταπάτη. Προόδευσε με τις προσπάθειές του (22)). Κάποιος αποκάλυψε τη Φύση ως τη «μητριά που μας άφησε αφρόντιστους» (23). Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να της έχουμε ευγνωμοσύνη. Μας έδωσε τα πλούτη της για να μη πολεμάμε μεταξύ μας γι' αυτά «Πάρτε μας», είπε «Μοιράστε τα». Έτσι φτάσαμε στα δικαιώματά μας, όπως μας τα δίνει το Δίκαιο αλλά, κυρίως, ίσως βαθύτερα, όπως τα νοιώθουμε, όπως αυτά συνιστούν το είναι μας, όπως μ' αυτά ζούμε ως στοιχεία

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

αναπόσπαστα με την ελευθερία μας. Είναι δικά σου και δικά μου, δικά μας. «Έχω το δικαίωμα» λέμε έστω και αν δεν έχουμε διδαχτεί τι είναι Δίκαιο και τι δικαίωμα. Κανείς δεν μπορεί να στα αφαιρέσει. Μην αυτοαναιρείσαι. Δέξου λοιπόν «τι σου συνέβη». Αυτή η αυτογνωσία είναι η πρώτη στάση πριν τον γκρεμό. Και στη συνέχεια η αναγνώριση της ύπαρξης και της αξίας της είναι η δεύτερη. Έτσι τελικά θα πεις «Αυτό είμαι πραγματικά, γι' αυτό θα ζήσω». Νοιώσε λοιπόν ότι έχεις στα χέρια σου τόξο και βέλος. Σου ανήκουν και τα δύο. Κάποιος είπε «Τέντωσέ τα και σημάδεψε το άστρο στον ουρανό για να σε οδηγήσει» (24).

Με ρωτάς αν ξέπεσες; Η ιστορία είναι γεμάτη από πτώσεις. Η πτώση του Πρωτανθρώπου, της Ρώμης, του φεουδαρχισμού, του φασισμού, των διαφόρων μορφών της οικονομίας ακόμα η πτώση του Τείχους. Δεν είναι βέβαιο όμως τι τελικά θριάμβευσε. Δίκαιο και τάξη αλλάζουν. Εάν κάποτε διαπράττονταν εγκλήματα από τους λαούς σηκώνοντας σύμβολα εθνικιστικά ακόμα θρησκευτικά, σήμερα, που το Δίκαιο εμφανίζεται να κυριαρχεί, τελικά είναι οι Λεβιάθαν που αποφασίζουν τι είναι καλό ή κακό και πως αντικαθιστούν την τάξη. Νέα ή παλιά δεν έχει σημασία. Το παιχνίδι γι' αυτούς είναι: «άλλαξε το» «μπορείς», «εσύ ξέρεις γιατί». Το τραγικό γύρω μας είναι ότι δεν υπάρχουν πλέον Δαβίντ γιατί δεν υπάρχουν ορατοί πια Γολιάθ. Έτσι η Εποχή, παρά την τεχνολογική πρόσβαση στην Πληροφορία και στη Γνώση, μας σπρώχνει σε ένα Άγνωστο συμμετέχοντας σ' αυτό και πιστεύοντας ότι κερδίζουμε όλο και περισσότερο από αυτό όσο περισσότερο συμμετέχουμε. Και η συμμετοχή είναι επιλογή, κάθε όμως επιλογή ενέχει κίνδυνο. Σε κύκλωσε. Δεν υπάρχει συνταγή που να μας λέει πώς να ζήσουμε ή αν πρέπει να αγκαλιάσουμε ή να αντισταθούμε σ' αυτό που Συμβαίνει. Κάθε σφάλμα δεν είναι ξεπεσμός, εκτός αν μόνος σου τα εκεί τον εαυτό σου. Εμείς οι άνθρωποι, φίλε μου, έχουμε μια θαυμαστή δωρεά. Επικοινωνούμε, όπως οι δυο μας τώρα, σχετιζόμαστε μεταξύ μας με χίλιους τρόπους ακόμα και αν είμαστε μόνοι. Κάπου εντασσόμαστε, ως κοινωνικά πλάσματα. Κι εγώ έζησα τόσα χρόνια στο εργαστήριο της Νομικής, χωρίς όργανα ή εξισώσεις. Εκεί, με τη σκέψη προσπαθούμε να πιάσουμε ή, τουλάχιστον, να νοιώσουμε αυτό που πετάει μέσα στους τοίχους της, όπως τις έννοιες της δικαιοσύνης, της έννομης τάξης, της επιείκειας, του κανόνα δικαίου, της καλής πίστης, των χρηστών ηθών, φιλοσοφικές ιδέες φυσικού δικαίου, μεταφυσικής, ιδεαλισμού, θετικισμού, πραγματισμού. Όλα αυτά, φαντάσματα του παρελθόντος ή ευλογία για το μέλλον, να τα χρησιμοποιήσουμε για τη λύση ενός προβλήματος δικαιοσύνης.

Είναι σοφό πραγματικά κι ανθρώπινο να νοιάζεσαι για τις νέες γενιές. Θα σου μιλήσω γενικά. Εξ ορισμού μέλλουσες γενιές δεν υπάρχουν. Είναι όμως αναμφισβήτητο ότι θα υπάρξουν μια μέρα. Ο Τσέχος ποιητής Wolker, που πέθανε σε ηλικία μόλις 24 ετών, στο ποίημα του «Αγωνία» έγραψε: «Στο θάνατο όπως και στη γέννηση, κανένας δεν μένει τελευταίος». Συνεπώς και οι επερχόμενες

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

γενιές έχουν ύπαρξη μόνο μπροστά στο χρόνο και αντίστοιχα μπροστά στο χρόνο έχουν δικαιώματα. Αυτό που πρέπει όμως εμείς, που τώρα ζούμε, είναι να εξασφαλίζουμε γι' αυτές το δικαίωμα να ζήσουν με διατήρηση του ανθρώπινου είδους, της γενετικής και πολιτιστικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας και να μην μεταφέρουμε σ' αυτές το βάρος και τον αντίκτυπο των μέτρων που απαιτεί το συμφέρον του Σήμερα (25). Και ας μη ξεχνάμε το περιβάλλον, ως χώρο και χρόνο θεωρημένα μαζί, ως είδος υποδοχής εκείνων που θα μας διαδεχθούν. Συνεπώς αν θέλεις ενδιαφέρσου μόνο γι' αυτά. Η ιστορία των χρεών σου για τους επερχόμενους θα 'ναι μόνον παρελθόν, άγνωστη.

8. Σ' ευχαριστώ για ό, τι μου λές, αλλά τί περιμένει ο κόσμος από μένα έναν αφερέγγυο άνθρωπο; Τι ρόλο μπορώ να έχω πια σ' αυτόν;

Σ' αρέσει ο Σαίξπηρ;

Ο Σαίξπηρ, λοιπόν, στο έργο του «όπως σας αρέσει» γράφει «όλος ο κόσμος είναι μια σκηνή και όλοι, άντρες και γυναίκες, απλά παίκτες». Τί σημαίνουν αυτά. Το ότι ο άνθρωπος είναι κοινωνικό πλάσμα, είναι κάτι περισσότερο από μεταφορά· ότι ο ρόλος που παίζει στην κοινωνία είναι περισσότερο από εναλλάξιμες μάσκες θεάτρου· ότι η κοινωνική του συμπεριφορά είναι περισσότερο από κωμωδία ή τραγωδία, από την οποία ακόμα ο ηθοποιός στην πραγματική ζωή δεν θα απαλλαγεί (26). Όταν μιλάμε για «κοινωνικό ρόλο» εννοούμε την αναμενόμενη συμπεριφορά που, λόγω του ρόλου, η κοινωνία αναμένει από τον άνθρωπο, από σένα, από μένα. Ο άνθρωπος παίρνει το επίθετο *homo sociologicus*, ως μέσο προς το σκοπό ορθολογικοποίησης, εξήγησης και ελέγχου ενός τμήματος του κόσμου όπου ζούμε. Η λειτουργία ή το έργο του κοινωνικού ρόλου είναι πρώτα να κατατάσσει τις θέσεις μας στην οικογένεια, στο επάγγελμα, στην πολιτεία κ.α. Η δεύτερη είναι να αναγνωρίζει τις συσχετιζόμενες ομάδες που καθορίζουν τον τόπο κάθε κοινωνικής θέσης, όπως ο δάσκαλος και η ομάδα των μαθητών. Τέλος, το δυσχερέστερο είναι η αναγνώριση και μορφοποίηση τόσο των προσδοκιών που αναμένονται από τον κοινωνικό ρόλο όσο και των κυρώσεων σε περίπτωση παράβασής του. Ναι σου πήραν ,φίλε μου, όλα τα αγαθά! Αλλά σκέψου, ο άνθρωπος που συναντάμε στην κοινωνία δεν είναι μόνο σύνολο των «προσωπειών», των ρόλων του και εξαρτώμενο από αυτούς. Είναι και *ελεύθερος* Αυτό είναι το παράδοξο του λεγόμενου Διπλού Ανθρώπου. Τόσο ο *homo sociologicus* όσο και ο *ελεύθερος* άνθρωπος είναι μέρη του κόσμου μας και της εννόμησής του (27).

9. Μα ποιός θα με συμπονέσει; Νοιώθω απόκληρος

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

Η συμπόνοια προς τον άλλο; Κάποιος είπε απλά (28)· ότι μέσω της συμπόνοιας (sympathy) μπαίνει ο ένας στις έννοιες του άλλου. Πρόσεξε όμως. Η συμπόνοια δεν είναι ελιξήριο. Ο μεγάλος φιλόσοφος-οικονομολόγος, θεμελιωτής του εγωισμού Adam Smith μας προσγειώνει. Η συμπόνοια αποτελεί έννοια που έχει προσαράξει στην ατέλεια που στηρίζεται σε αδύνατη φιλοδοξία (29), ατέλεια όμως που είναι αναγκαία για την επιτυχία της έτσι, ώστε εκείνος που συμπαθεί να μην παρασύρεται ούτε να ταυτίζεται με ό,τι κακό έχει επισυμβεί στον συνάνθρωπό του. Χρειάζεται να μη χάνει τη θέση του θεατή. Σκληρή θέση αλλά δεν απέχει από ό,τι συμβαίνει. Η μέσω της συμπόνοιας τάση επικοινωνίας με το τί είναι «κοινό» στους ανθρώπους γίνεται θεμελιώδες δυναμικό της κοινωνικής τάξης. Οι «συμμετέχοντες» ανταποκρίνονται ο ένας με τον άλλο, έτσι ώστε να έχουμε μια καταρχήν αρμονία στην κοινωνία (30). Γι' αυτό έχει υποστηριχθεί ότι η συμπόνοια, ως *δυναμική ερμηνευτική*, έχει αποτελέσει για τον δικαστή, μέσω της διαμορφωμένης νομολογίας, με επίκληση της συμπόνοιας, πολύτιμο εργαλείο ερμηνείας (31).

Οικονομικά πληγωμένοι άνθρωποι αναζητούν απελπισμένα χρήματα και μπορούν να κάνουν πράγματα που υπό ομαλές συνθήκες θα τα απέρριπταν. Προσφεύγουν σε συγγενείς-φίλους. Και αν τους ανοίξουν την πόρτα της στήριξης μια φορά, θα τους την κλείσουν σκληρά την επομένη. «Χθές ήμουν σαν όλους σήμερα νοιώθω απόκληρος». Η *αυτοεκτίμηση* είναι εύθραστο προϊόν. Είναι βέβαιο, φίλε μου, ότι υπάρχουν λόγια παρηγοριάς ή ενθάρρυνσης για το «αύριο είναι άλλη μέρα». Όμως, σπασμένες ελπίδες, οικογενειακές εντάσεις, δικαστικοί αγώνες και συναισθήματα αποτυχίας και απογοήτευσης απειλούν να σε αποκόψουν από τη διάσταση του μέλλοντος, τη μετάβαση σε φωτεινή ελπίδα ζωής. Εάν τα αίτια που έσυραν κάποιον στην αφερέγγυότητα ήταν επικίνδυνα ανοίγματα στην αγορά, η έλλειψη κεφαλαίων ή κατάλληλης πληροφόρησης, εξωγενείς παράγοντες, εσωτερικοί ή διεθνείς, *στο ίδιο καταλήγουν*. Ο *Dalton Camp* έγραψε «Έχοντας χάσει το χρήμα την αξία του δεν μπορεί πιά να'ναι η ρίζα του κακού: η πίστωση πήρε τη θέση του» (32). Για να δούμε τη λοιπόν συμπόνοια προς τον αφερέγγυο, γυρνώντας ακόμα σε παλιά χρόνια. Το «χρέος» μεταφορικά στη Καινή Διαθήκη εμφανίζεται με τη μορφή της αμαρτίας, του παραπτώματος. Στο Ευαγγέλιο Κατά Ματθαίο 18, αναφέρεται στην «ιστορία του πονηρού δούλου». Η βασιλεία λοιπόν των ουρανών εξομοιώθηκε με ένα άνθρωπο-βασιλιά που θέλησε να εξετάσει τους λογαριασμούς του με τους δούλους του. Ένας από αυτούς του χρωστούσε 20.000 τάλαντα. Και επειδή δεν είχε να τα αποδώσει, ο κύριός του πρόσταξε να πουληθεί αυτός, η γυναίκα του και τα παιδιά του και όλα όσα είχε για να αποδώσει αυτά που χρωστούσε. Ο δούλος έπεσε στα πόδια και τον εκπλιπαρούσε. Ο Κύριος τον σπλαχνίσθηκε, τον άφησε ελεύθερο και του χάρισε το δάνειο. Όταν βγήκε ο δούλος από το παλάτι, βρήκε ένα από τους συνδούλους που του χρωστούσε μόνο 100 δηνάρια. Τον έπιασε από το λαιμό, τον έπνιγε λέγοντας « Απόδοσέ μου ό,τι

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

μου χρωστάς». Ο άλλος εκπλιπαρούσε μάταια και ο ευεργετηθείς δούλος τον έριξε στην φυλακή. Οι άλλοι σύνδουλοι φανέρωσαν στον Κύριό τους ό,τι έγινε. Αυτός καλεί τον ευεργετηθέντα: «Δούλε πονηρέ, όλο εκείνο το χρέος σου το χάρισα, επειδή με παρεκάλεσες, δεν έπρεπε και εσύ να ελεήσεις τον σύνδουλό σου όπως εγώ σε ελέησα;». Και τον παρέδωσε στους βασανιστές μέχρις ότου του αποδώσει ολόκληρο εκείνο που όφειλε.

Και σε *αρχές της Βίβλου* στον Πεντάτευχο Νόμο, διαβάζουμε «Αν δανείσεις χρήματα στο φτωχό γείτονά σου ανάμεσα στο λαό μου, δεν θα του φερθείς ως τοκιστής, δεν θα του επιβάλεις τόκο. Αν πάρεις ενέχυρο το μανδύα του, θα του τον επιστρέψεις πριν δύσει ο ήλιος; επειδή μόνον αυτό είναι το ένδυμα της σάρκας του, με τί θα κοιμηθεί; Και όταν βοήσει σε μένα θα τον εισακούσω επειδή εγώ είμαι ελεήμονας (33). Και αν φτωχύνει ο αδελφός σου και δυστυχήσει, τότε θα τον βοηθήσεις, ως ξένον ή πάροικον, για να ζήσει μαζί σου. Μην πάρεις από αυτόν τόκο ή πλεονασμό δηλαδή κέρδος (34).

Θα 'χεις ακούσει, βέβαια, για τη «σεισάχθεια». Αν διαβάσεις «Σόλωνα», στους Βίους Παράλληλους του Πλούταρχου, θα δεις ότι έτσι ονόμασε ο μέγας νομοθέτης άρχοντας Σόλων, που έζησε μεταξύ 689-559 πΧ, την κατάργηση των χρεών. Αυτήν, επιχείρησε ο Σόλων, ως πρώτη πολιτική μεταρρύθμιση και νομοθέτησε γραπτώς τα μεν υπάρχοντα χρέη να εξαλειφθούν, του λοιπού δε κανείς να μη δανείζει με υποθήκη σώματος. Λέγεται μάλιστα ότι «σεισάχθεια» ήταν συγχρόνως ακύρωση και όλων των συμβολαίων. Πρόσεξε όμως τις ανθρώπινες αδυναμίες, που, έπειτα από τόσους αιώνες, μεταφέρονται. Όταν ο Σόλων ανακοίνωσε στους φίλους του τις προθέσεις του να μη διαταράξει τη γαιοκτησία αλλά μόνο να καταργήσει τα χρέη, αυτοί πρόφθασαν να δανειστούν πολλά χρήματα από τους πλουσίους και αγόρασαν πολλές γαίες. Όταν έτσι εκδόθηκε ο νόμος, αυτοί τα χρέη δεν απέδιδαν και τα γαιοκτήματα καρπούνταν. Τους φίλους αυτούς του Σόλωνα ονόμασαν «χρεωκοπίδας», λέξη από την οποία προήλθαν οι λέξεις χρεωκοπία, χρεωκόπος. Ο Σόλων όμως αποκατέστησε αυτή τη λυπηρή κατάσταση. Αλλά τα παράπονα υπήρχαν. Οι πλούσιοι δυσαρεστήθηκαν που ακυρώθηκαν οι συμφωνίες αλλά και οι φτωχοί επίσης επειδή ο Σόλων δεν προχώρησε σε αναδιανομή της γής, όπως είχε κάνει ο Λυκούργος στη Σπάρτη. Ο Λυκούργος όμως είχε μεγάλη εξουσία, ενώ ο Σόλων ζούσε σε δημοκρατικό πολίτευμα. Όταν όλοι λοιπόν αντιλήφθηκαν τη σοφία των μέτρων, προσέφεραν κοινή θυσία που ονόμασαν «σεισάχθεια» και το Σόλωνα διόρισαν της «πολιτείας» διορθωτή και νομοθέτη (35).

10. Ναί ήταν πράγματι σοφός. Σε ρωτώ εγώ ποιόν κανόνα έχω παραβεί ώστε να τα χάσω όλα;
Ας αναζητήσουμε την απάντηση, φίλε μου γυρίζοντας πίσω στην ιστορία.

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

Τον 13^ο αιώνα ο Θωμάς Ακινάτος αναζητάει την ατέλεια της πράξης στη «βούληση του δράστη». Αργότερα, τον 16^ο αιώνα, ένας μεγάλος νομομαθής, ο Donellus, που θεωρείται ότι αναμόρφωσε το ρωμαϊκό δίκαιο σε «αστικό δίκαιο», ανάπτυξε μια ενοποιημένη αρχή ευθύνης που στηριζόταν στην αμέλεια, δηλαδή κάθε «απρόσεκτη πράξη που παρανόμως προκαλούσε ζημιά σε άλλον.» Η πνευματική μεταμόρφωση του 17^{ου} αιώνα προκαλεί στροφή στην ευρωπαϊκή θεωρία του Δικαίου. Ο ηπειρωτικός ορθολογισμός μαζί με τον βρετανικό εμπειρισμό ακολουθούν διαδικασία ορθολογικοποίησης και συστηματοποίησης του Δικαίου. Το αριστοτελικό ιδεώδες της Σύνεσης, ως σκοπού της αυτο-τελείωσης του ανθρώπινου χαρακτήρα, ήταν υπέρτατο. Οι θετικιστές ισχυρίζονται ότι ο «εαυτός» του ανθρώπου και η τελειοποίησή του ήταν ξένα προς τις πραγματικές και πολιτικές συνθήκες. Από όλες τις αρετές σύνεση, γενναιότητα, εγκράτεια μόνο η *δικαιοσύνη* είχε θέση σε μια πραγματικό θετικιστικά αντίληψη για το δίκαιο. Άλλοι φιλόσοφο, ασκώντας κριτική στο εγωιστικό σύστημα περί ηθικής των θετικιστών, μετακινούν τη Σύνεση είτε ως χαρακτηριστικό εγώ-κεντρικό είτε ως χαρακτηριστικό αγαθοεργούς και συνεργατικής ανθρώπινης συμπεριφοράς. Για τους φιλοσόφους του φυσικού δικαίου (Grotius, Pufendorf), η αριστοτελική ιδέα της διορθωτικής δικαιοσύνης αποτελούσε το αναντίρρητο θεμέλιο της γενικής αρχής της αποζημίωσης. Η αρχή της αστικής ευθύνης συσχετιζόταν έτσι με το γενικό καθήκον επιμελείας. Ο Adam Smith, αναζητώντας το ρόλο της Σύνεσης, ως ύψιστου επιπέδου αρχής, στην ιδέα της αστικής ευθύνης επηρεάζεται από τη θέση του Bernard Mandeville και το έργο του «Ο μύθος των μελισσών» (The Fable of the Bees). Ο Mandeville διατύπωσε λοιπόν μια προκλητική θέση δηλαδή ότι τα «ανθρώπινα ελαττώματα», οι «ανθρώπινες κακίες» είναι το θεμέλιο της κοινωνικής ευημερίας. Κατά την αντίληψή του, δεν υπάρχει αρετή στον κόσμο. Οι ανθρώπινες πράξεις εκπορεύονται από μοχθηρή φιλαυτία! Το γεγονός ότι κάθε άτομο επιδιώκει το προσωπικό του συμφέρον είναι αυτό ακριβώς που δημιουργεί το μεγαλύτερο όφελος για την κοινωνία. Ο Adam Smith, επεξεργαζόμενος την παράξενη αυτή θέση αλλά αποφεύγοντας τα λάθη της, εισήγαγε την αλληγορία του αόρατου χεριού (invisible hand). Με ανάλογα πρότυπα του ωφελιμισμού επικεντρώνεται στα κοινά αποτελέσματα των ατομικών πράξεών μας. Οι πράξεις αρετής δικαιούνται επιβράβευσης. Οι πράξεις αχρειότητας-μοχθηρίας αξίζουν την αποδοκιμασία μας. Η αρετή της Σύνεσης δεν σημαίνει συνήθη επιμέλεια ούτε υπονοεί γενικό καθήκον φροντίδας. Η βάση της αστικής ευθύνης για τον Adam Smith βρίσκεται στον ορισμό της δικαιοσύνης, ως εκείνης της αρνητικά οριζόμενης αρετής «να μην κάνεις στους άλλους ό,τι δεν θα ήθελες να κάνουν σε σένα» (36). Άρα είναι η απειλή της ευθύνης που κάνει την επιμέλεια ολοκληρωμένο μέρος του ατομικού συμφέροντος. Η Σύνεση γίνεται συνώνυμο με τη σύνθετη συμπεριφορά του Συμφέροντος. Έτσι, η αριστοτελική ιδέα της Σύνεσης αναμορφώθηκε σε μια πιο

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

ρεαλιστική ιδέα της συμπεριφοράς με βάση το ίδιο συμφέρον. Η «επιμέλεια» με την έννοια του αρνητικού καθήκοντος να μη κάνεις στους άλλους ό,τι δεν θα ήθελες να κάνουν αυτοί σε σένα, άνοιξε το δρόμο να εννοηθεί η αστική ευθύνη ως εργαλείο για την εσωτερικοποίηση του συνολικού κόστους των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων. Πες μου, λοιπόν, πως θα 'νοιωθες αν είχες εσύ δανείσει τις οικονομίες σου σε κάποιον και τις έχανες όταν δεν θα μπορούσε να στις επιστρέψει; (32). Νομίζω ότι θα με λυπούσε πολύ. Θα'λεγα ακόμα ότι δεν είναι ηθικό.

Είναι πολύ σωστή η θέση σου αυτή.

«Εμείς οι νομικοί γνωρίσαμε τα γραπτά ενός μεγάλου γάλλου νομομαθούς, του Georges Ripert. Στο έργο του λοιπόν «Ο Ηθικός Κανόνας στις αστικές υποχρεώσεις» (38), αναγνώριζε ότι η αληθινή φύση της αστικής υποχρέωσης είναι μόνον «τεχνική εφαρμογή του ηθικού κανόνα» που διέπει τις σχέσεις των ανθρώπων. Η υποχρέωση δεν είναι απλή σχέση μεταξύ δυο περιουσιών. Ήταν και είναι πάντα η υπαγωγή ενός ανθρώπου σε άλλο άνθρωπο, υπαγωγή που μπορεί να ζητηθεί και να επιτραπεί μόνο για νόμιμο σκοπό που ελέγχεται, ως προς την ύπαρξη και τον εξαναγκασμό της, από τον νομοθέτη και το δικαστή (39). Το Δίκαιο όμως διακρίνεται από την Ηθική. Δεν ορίζει «να' σαστε Δίκαιοι απέναντι στον άλλο» ή «να αγαπάτε τον πλησίον σας όπως τον εαυτό σας» (40) αλλά απλά ότι η ζημιά που επήλθε από υπαιτιότητα πρέπει να αποκατασταθεί. Ο νομοθέτης δεν είναι ηθικολόγος. Επάνω του όμως πέφτουν οι δυνάμεις της ηθικής όταν νομοθετεί (41).

11. Εφόσον λοιπόν με τη συζήτηση μ' έφερρες τόσο κοντά στην Ηθική και το Δίκαιο, εξήγησέ μου, σε παρακαλώ τι θέση έχω στον οικονομικό χώρο που ταλαντεύεται;

Η απάντηση δεν είναι εύκολη. Θα προσπαθήσω όμως. Δεν είσαι παρά μια μικρογραφία μιας κάποιας οιονεί κάποιας αφερέγγυας χώρας. Μια παράπλευρη απώλεια θα'λεγαν. Γιατί.

Άκου λοιπόν. Ας πάρουμε παράδειγμα τη χώρα μας. Ζούμε σε μια χώρα, που έχει έξι φορές χρεοκοπήσει ως κράτος και αυτά τα χρόνια βρέθηκε στο κατώφλι μιας νέας χρεοκοπίας. Στο ίδιο κατώφλι, βρέθηκαν κι άλλα ευρωπαϊκά κράτη, το ξέρεις. Δεν το πέρασαν όμως. Η πορεία όμως ενός κράτους προς τη χρεοκοπία είναι μόνιμη. Το θέμα είναι πόσος μακρύς είναι ο δρόμος και πόσος χρόνος χρειάζεται να τον διανύσει. Θα 'χεις ίσως ακούσει για το φιλελευθερισμό και για το θεμελιωτή του, τον Adam Smith, που γεννήθηκε το 1723 κάπου βόρεια του Εδιμβούργου και ήδη στον έχω αναφέρει. Σε σμίκρυνση η διδασκαλία του: δίδαξε τον φιλελευθερισμό όχι πάνω σε μοντέλλα και εξισώσεις αλλά σε μια απλή παρατήρηση από το ζωικό κόσμο. Για κάθε όν και κάθε άνθρωπο, από τη φύση του, σημασία πρώτιστη έχει το «συμφέρον του» με το νόημα «δώσε μου αυτό που θέλω και θα έχεις αυτό που θέλεις». Έτσι, μέσω του ατομικού συμφέροντος καθενός

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

μας, προάγεται το συμφέρον της κοινωνίας. Ο άνθρωπος, ο οικονομόν άνθρωπος, «δανείζει και δανείζεται». Αυτός όμως που δανείζεται με σκοπό να καταναλώσει, πολύ γρήγορα θα καταστραφεί και ο δανειστής θα μετανοιώσει για την αφροσύνη του. Περνώντας λοιπόν από τον οικονομούντα άνθρωπο στο κράτος, στο περίφημο βιβλίο του «Πλούτος των Εθνών», κατέγραψε τη σημασία της σώφρονος διαχείρισης των οικονομικών του κράτους. Οι ανάγκες του κράτους μπορεί να το υποχρεώσουν να δανειστεί με πολύ ευνοϊκούς όρους για τους δανειστές του. Όσο όμως περισσότερα δημόσια χρέη σωρεύονται, κάποια στιγμή, πληρώνοντας και μόνο τόκους, ο λογαριασμός του κράτους είναι ολέθριος. Και παρατηρώντας ο Adam Smith, για να μη σε κουράζω, ότι κάθε νέος δανεισμός ή κάθε επιβολή νέων φόρων στο λαό για την κάλυψή του, προορίζεται να καλύψει μόνο τους τόκους προηγούμενων δανείων, έτσι ώστε ο δανεισμός να παράγεται ως «αιώνιο φαινόμενο» των κρατικών χρεών, γράφει προφητικά 250 χρόνια περίπου πριν «Η εξέλιξη των τεράστιων χρεών που σήμερα πιέζουν τα κράτη, πιθανόν στο απώτερο μέλλον να καταστρέψει όλα τα μεγάλα κράτη της Ευρώπης» (42).

Αυτή είναι μια προφητεία που εκπληρώθηκε πολλές φορές στην ιστορία των ευρωπαϊκών κρατών. Και να μια δεύτερη. Άκου. Χρονικά λίγο πιο κοντά μας ένας γερμανός φιλόσοφος, που γεννήθηκε το 1844 στο Ρόκεν, ο Φρειδερίκος Νίτσε, ο δημιουργός του «Υπερανθρώπου», σ' ένα βιβλίο του - συλλογή σκέψεων «Η θέληση της Δύναμης» γράφει «Τα μικρά κράτη της Ευρώπης, θέλω να πώ όλα μας τα κράτη, όλες μας οι αυτοκρατορίες θα καταρρεύσουν οικονομικώς εξαιτίας υπέρτατων οικονομικών απαιτήσεων των μεγάλων διεθνών σχέσεων και του εκτεταμένου εμπορίου τα οποία απαιτούν τη μέγιστη δυνατή επέκταση παγκόσμιων συναλλαγών, ένα παγκόσμιο εμπόριο. Το χρήμα αφ' αυτού θα υποχρεώσει αργά ή γρήγορα να «συμπυχθούμε σε μια μάζα». Κάθε αξία και κάθε έννοια του πολιτισμού μας συνίσταται στην «ανάμειξη μέσα σ' ένα και μόνο σύνολο, που τα διάφορα μέρη του θα γονιμοποιούνται αμοιβαίως». Και να η προφητεία του «Η οικονομική ενοποίηση της Ευρώπης θα επέλθει αναγκαστικά και επίσης, από αντίδραση, ο φιλειρηνισμός (43).

12. Και το Δίκαιο τι πραγματικό ρόλο παίζει; Ποιός είναι ο σκοπός του;

Σήμερα, όπως γνωρίζεις, δεν ζούμε στην εποχή του φιλελευθερισμού, αλλά του νεοφιλελευθερισμού. Το Δίκαιο θεωρείται ότι *δεν ρυθμίζει πλέον* την πολιτική διαδικασία, αλλά ως πράξη νομιμοποίησης και μέρος υπολογισμού κόστους *υπόκειται* στην πολιτική και οικονομική διαδικασία. Αυτή η νέα μορφολογία της λεγόμενης νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας έχει επιφέρει, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, *σχιζοφρενική ρευστότητα* της ζωής με δομή βιογραφικού

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

συρράματος όπου η ζωή πλέον δεν μπορεί να ανασυνταχθεί ως διήγηση ενός συνεκτικού όλου. Το τραγικό: «Στο χάσιμο ο καθένας είναι πια μόνος» (44).

Έτσι είσαι ή νοιώθεις ότι είσαι. Και εσύ, όπως και εγώ. Η ανθρώπινη φύση δεν μπορεί να μετασχηματιστεί τεχνητά σε καθρέπτη.

Τα συστήματα πτώχευσης των επιχειρήσεων που προβλέπει το Δίκαιο επιδιώκουν να λύσουν το πρόβλημα του συντονισμού για τους πιστωτές. Μερικές αφερέγγυες επιχειρήσεις δεν μπορούν να πετύχουν έσοδα, ενώ άλλες, που μπορούν να έχουν έσοδα που να υπερβαίνουν τα έξοδα παραγωγής, είναι πολύ αργές για να εξυπηρετήσουν το χρέος. Αυτές αναδιοργανώνονται και συνεχίζουν με υποβοηθητικές λύσεις. Ο πιστωτής όμως, εξατομικευμένος, δεν ενδιαφέρεται γι' αυτή τη διάκριση. Θέλει να μεγιστοποιήσει τα έσοδά του, εκτιμώντας τα στοιχεία του ενεργητικού του οφειλέτη, ώστε κατά το δυνατό να ικανοποιηθεί πλήρως η απαίτησή του. Αυτό κρύβεται από το Δίκαιο. «Είναι άγραφη εντολή της οικονομίας». Οι σκοποί του Δικαίου είναι πιο περίπλοκοι (45). Το Δίκαιο πάλι έγινε η «επιχείρηση να υποτάξει την ανθρώπινη συμπεριφορά στην διακυβέρνηση των κανόνων» (46). Η σημερινή τάση μιας Οργουλιανής «διπλής σκέψης» θα μας οδηγούσε σε ισοδύναμο ότι τίποτε πραγματικό δεν υπάρχει εκτός από την ύλη, καμμία τάξη αλλά μόνον τύχη, καμμία ελεύθερη επιλογή και τίποτε πραγματικά καλό από αυτό που ο καθένας επιλέγει (47). Μα το Δίκαιο είναι πάντα παρόν. Χωρίς το Δέον το Όν θα 'ταν απροσδιόριστο, χωρίς προορισμό και τελολογία.

Γι' αυτό ο Νίτσε γράφει:

13. Αν δεν σε κούρασα πές μου: Τελικά για τα δεινά μου μπορεί να φταίει το χρώμα της γυναίκας μου και των παιδιών μας;

Με πηγαίνεις τώρα σε χώρο μακρυνά. Να αποκλίνω λοιπόν. Πρέπει να ξέρεις, κι αυτό πιστεύω, φίλε μου, ότι «όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι. Άνθρωποι φαντάσματα ανήκουν σε άλλο κόσμο». Σκέπτεσαι για φυλετισμό, για ρατσισμό; Να σου μεταφέρω λίγες σκέψεις.

Παλαιότερα σε παρουσίαση βιβλίου του. «Φυλή και Φυλές» του συγγραφέα Juan Perea ο Williams απευθύνεται σε ακαδημαϊκούς δασκάλους στις ΗΠΑ, λέγοντας:

«Πιστεύετε λοιπόν στον Κανόνα Δικαίου; Εννοώ πιστεύετε πράγματι; Πιστεύετε ότι οι δικαστές θα έπρεπε να κρίνουν όμοια τις όμοιες υποθέσεις και να μεταχειρίζονται τους ανθρώπους ως άξιους, ισότιμα και με ισότιμη ανθρώπινη αξιοπρέπεια; Πιστεύετε ότι η δουλεία ή η αποικιοκρατία δεν μπορούν να δικαιολογηθούν από δικαστήριο που κατευθύνεται από τον Κανόνα Δικαίου; Πιστεύετε ότι ο Κανόνας Δικαίου είναι μέσο για ανώτερο σκοπό της ανθρωπότητας και

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

της δικαιοσύνης; Αν ναι, τότε πρέπει να διδάξετε τους φοιτητές σας τη νομική ιστορία του ρατσισμού σ' αυτή τη χώρα. Θα δοκιμαστούν όλα τα πιστεύω σας για τον Κανόνα Δικαίου, στη Αμερική του Λευκού Ανθρώπου» (48).

Αληθεύει ότι στο σύστημα της σκέψης μας υπάρχει βαθιά συνοχή για το σωματικό και κοινωνικό-ψυχολογικό. Έτσι τα κοινωνικά φαινόμενα του φυλετισμού κατέληγαν να καταχωρούνται ως εξαρτώμενα άμεσα από τα φυσικά χαρακτηριστικά. Βέβαια, εργασίες πάνω στο ρατσισμό δέχονται είτε ότι η φυλετική αιτιοκρατία δεν έχει νόημα, διότι «φυλή» δεν υπάρχει με την έννοια που της αποδίδει η κοινή πεποίθηση.

Όμως η σημασία της διαφοράς, της «ετερότητας», είναι αλήθεια παραμένει: «Δεν μπορώ να είμαι αυτό που θέλετε να είμαι» είχε πεί ο νέγρος πρωτοπυγμάχος Cassius Clay, δηλαδή «θέλετε να μου επιβάλετε αυτό που πρέπει να είμαι», «θέλετε να μου επιβάλετε τη διαφορά με την οποία με ορίζετε, τη «διαφορά» με εσάς»; Τι σημαίνουν τα λόγια του. Αρνούμαι την πνευματική βία που μου ασκείτε όταν με διατάζετε «αυτό πρέπει να είμαι» (49).

Αυτό που έκανε τη διαφορά ήταν το φυσικό σημείο, το σήμα (marque). Αυτό όμως το σήμα, το χρώμα, δεν είναι επιδεικτικό ανατροπής. Έχει χαρακτήρα ουσίας, γιατί είναι ανεξίτηλο. Μήπως το λευκό δεν είναι χρώμα; Σήμα;

Ο φυλετισμός θεωρείται επικοινωνία, λόγος και δράση. Μια επικοινωνία που προετοιμάζει μια δράση, μια δράση που την αιτιολογεί με ένα λόγο. Όπως οι παλαιοί πολεμιστές πλαισιώναν τις μάχες τους με προσβολές για τους αντιπάλους, στιγμάτιζαν τις μειονεξίες τους, πραγματικές ή αποδιδόμενες, προβάλλοντας την κατάπτωση των προγόνων τους, για να φτάσουν στο συμπέρασμα: «ένας αντίπαλος τόσο ανάξιος δεν αξίζει παρά τον θάνατο. Εάν πάλι είναι τόσο αδύναμος, δεν μπορεί να 'ναι επικίνδυνος τότε μόνο τον τραυματίζεις». Έτσι δικαιολογείς την πράξη αλλά και συγχρόνως μειώνεις τον αντίπαλο. Πρόκειται για θέατρο, γράφει ο Albert Memmi. Έτσι και ο φυλετισμός για τον Memmi, είναι παλινωδία που θέτει σε κίνδυνο τη φυσική ακεραιότητα του αντιπάλου, τα ήθη του, την ιστορία, τον πολιτισμό και τη θρησκεία του (50). Το Δίκαιο αναμενόταν να αντιδράσει.

Είναι αληθές ότι η κριτική για το Δίκαιο είναι πολλές φορές σκληρή. Υποστηρίζεται ότι το Δίκαιο έχει ξεχάσει τη δική του λογική, ότι η σχέση του με την κοινωνική πραγματικότητα έχει απλά αντανakλαστική ικανότητα και συνεπώς η θετικότητά του είναι τετριμμένη, κοινή. Προβάλλεται ότι το Δίκαιο έχει χάσει ακόμα την ικανότητά του για αυτοδιόρθωση «Δίκαιο είναι ό,τι είναι Δίκαιο». Με τις σκέψεις όμως αυτές δεν αποσπάται από το Δίκαιο μόνο το Παρελθόν του αλλά και το Μέλλον του. Όμως, η δυνατότητα του Δικαίου για αυτοκριτική του βρίσκεται μόνο στη συνεχή αντιπαράθεσή του με τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις.

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

Το Δίκαιο είναι «Περιοχή του Ανθρώπινου» (des Humanum) γιατί υπάρχει χάριν των ανθρώπων, να τους βοηθήσει να έχουν μια σωστή ανθρώπινη ζωή και συγχρόνως είναι έργο ανθρώπων. τόσο ως προς τη διαμόρφωση της νομοθεσίας όσο και ως προς την εφαρμογή του. «Το Δίκαιο ανήκει στη ουσία του Ανθρώπου και βασίζεται πάνω σ' αυτόν» (51). Εξάλλου ο «πολιτισμός» τοποθετείται και αυτός πάνω στην αρχή ότι «τίποτε το ανθρώπινο δεν είναι ξένο για μένα».

Το ιδεώδες του «κανόνα Δικαίου» είναι ένα από τα επιτεύγματα ηθικά και πολιτισμικά της ανθρωπότητας. Το Δίκαιο στηρίζεται σε κάτι περισσότερο από την επιβολή ή τη απειλή «κύρωσης». Στηρίζεται στους δεσμευτικούς κανόνες και στις πηγές του Δικαίου, στις ιδέες της Δικαιοσύνης, παγκοσμιότητας και της αμοιβαιότητας και στην αξιοπρέπεια κάθε ανθρώπου. Με αφετηρία αυτήν την αξιοπρέπεια αναπτύχθηκαν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ανθρώπινα δικαιώματα τα οποία στην ουσία τους είναι ηθικά δικαιώματα, όχι νομικά. Προβλέπουν αρχές ή κριτήρια για την «αξιολόγηση των εννόμων τάξεων» γι' αυτό πρέπει να είναι ανεξάρτητα από αυτές. Εάν τα ανθρώπινα δικαιώματα ήταν απλές κατασκευές των εννόμων τάξεων, τότε δεν θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για άρνησή τους αν σε κάποια έννομη τάξη δεν αναγνωρίζονταν. Αυτό το ηθικό στοιχείο επιτρέπει στους λαούς να εσωτερικοποιούν τα ανθρώπινα δικαιώματα σημαίνει αποδοκιμασία εκείνων που τα παραβαίνουν και επιδοκιμασία εκείνων που τα σέβονται.

Για το ρατσισμό;

Το Ολοκαύτωμα μετέτρεψε τη θεωρία περί φυλής σε πράξη, παραδειγματίσε το μυστήριο της φυλής σε ακραία μορφή.

Οι μύθοι περί ρατσισμού εξήγησαν το παρελθόν και άφησαν ελπίδες για αντιμετώπιση στο μέλλον, αλλά με την έμφαση τους σε στερεότυπα, μετέβαλαν το αφηρημένο σε συγκεκριμένο.

Ο ρατσισμός δεν είχε κάποιο ιδρυτή πατέρα και αυτό ήταν μια από τις δυνάμεις του. Προσπάθησε να συνδεθεί ή να ιδιοποιηθεί με τις «αρετές» που η νέα εποχή (ο 19^{ος} αιώνας) εξυμνούσε.

Ο ρατσισμός εξάλλου έπρεπε να πάρει τα στερεότυπα και τη θεωρία του ως κληρονομιά από κάπου. Οι θέσεις και οι ιδέες μεγάλων ανδρών, κυρίως ανθρωπολόγων, όμως ήταν μακριά από κάθε είδους ρατσισμού, που όπως η φυσική επιλογή του Δαρβίνου, «ο εγκληματίας άνθρωπος», του Lombroso, η σύνθετη φωτογραφία μας του Φρανσις Γκαλτον, η φυσιολογική και η σύνθεση ψυχής και σώματος του πάστορα του Γιόχαν Γκάσμαν Λάβατερ, και η σύνδεση της νοητικής λειτουργίας με τη μορφή κρανίου του Φράνσις Γιοσερ Γκάλ, χρησιμοποιήθηκαν στην ιστορία της κίνησης αυτής. Έτσι ο μύθος έγινε πραγματικότητα όχι μόνο σε περιπτώσεις φρικτές όπως του ολοκαυτώματος αλλά και όταν απλοί άνθρωποι, πλανώμενοι, προβαίνουν σε κρίσεις για άλλους βασιζόμενοι στο υπονοούμενο του φυλετικού στερεοτύπου. Το Ολοκαύτωμα τελείωσε, ο

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

ρατσισμός εξήγησε φρικτά την Τελική Λύση. Αλλά ο ρατσισμός αυτός καθαυτός επέζησε. Το χειρότερο άφησε τους ανθρώπους να σκέπτονται πάνω σε φυλετικές κατηγορίες.

Ο συγγραφέας George Mosse, στο βιβλίο του για την Ιστορία του Ευρωπαϊκού Ρατσισμού (52) καταλήγει «Το βιβλίο μου πρέπει νάχει ένα συμπέρασμα που δεν συμπεραίνει. Πολλές φορές ο ρατσισμός παραμερίστηκε ως μη άξιος για σοβαρή μελέτη, απλοϊκή ανάγκη για τον κόσμο που μπορεί να αφηθεί στην ανάπαυση του ρατσισμού ως «λάθος πίστη». Όμως το ζήτημα του ρατσισμού είναι κρίσιμο, πολυδιάστατο, σύνθετο, οικουμενικό που απαιτεί θέλει βαθειά και συνεχή μελέτη. Αν το σύνθετο δεν το αντιμετωπίζεις διεπιστημονικά, στην οικουμενικότητα του ως πραγματικότητα, το ίδιο το πρόβλημα μπορεί να καταστρέψει κάθε κοινωνικό σχεδιασμό.

Μην σκεφθείς λοιπόν φίλε μου να μετακινήσεις τα οικονομικά σου δεινά στο χρώμα των αγαπημένων οικείων σου. Άκου λοιπόν για να χαρείς, ό,τι εγώ άκουσα:

Σε ένα CD, με την χορωδία του Καθεδρικού Ναού του Αγίου Πατρικίου της Ν. Υόρκης, παίζεται ένα υποβλητικής μουσικής χορωδιακό του Πάμπλο Καζάλς “Nigra Sum-Decepto ex Canticis. (μετάφραση Είμαι μαύρη-Ονειροπόληση από Άσμα Ασμάτων). Ακούγονται λόγια:

«Είμαι μαύρη, αλλά χαρούμενη. Ο Βασιλιάς με χαροποίησε. Ο Βασιλιάς με έφερε στους Δικούς του Χώρου Μου Μίλησε· Σήκω, ευλογημένη μου και πήγαινε, γιατί ο χειμώνας πέρασε και η βροχή τελείωσε, λουλούδια εμφανίστηκαν στη γή μας και ο καιρός της Ανανέωσης ήρθε «Αλληλούια».

14. Συνεπώς μπορώ εγώ αφερέγγυος να έχω ελπίδα;

Η απάντηση του Θωμά Ακινάτη θα ήταν ότι το τέλος, ο σκοπός του Δικαίου είναι να δίνει τη δυνατότητα σε όλους τους πολίτες να έχουν καλή ζωή και ευτυχία. Η *απόγνωση μας λέει δεν είναι αμάρτημα*, διότι αμάρτημα είναι η απομάκρυνση από κάθε αμετάβλητο αγαθό. Στο ερώτημα αν ο πόνος ή η δυστυχία αποδυναμώνουν τη δραστηριότητα, και ποια η σχέση τους; Όταν η δραστηριότητα είναι *αντικείμενο* δυστυχίας, η τελευταία εμποδίζει τη πρώτη, γιατί τίποτα δεν κάνουμε καλά όπως θα το κάναμε με χαρά ή ευτυχισμένοι. Μπορεί όμως και η ίδια η δυστυχία ή ο πόνος να είναι *αιτία* για ανάπτυξη της δράσης. Όσο μεγαλύτερος ο πόνος τόσο προσπαθείς να τον αποτινάξεις περισσότερο (53).

Αν μπορείς να έχεις ελπίδα; Ασφαλώς ναι. Να γιατί.

Κάθε άνθρωπος επιδιώκει βελτίωση της ζωής του. Στο έργο του η Αρχή της Ελπίδας, ο Ernst Bloch, τονίζει ότι ο άνθρωπος πρωταρχικά ζεί με την αναζήτηση-επιδίωξη-προσπάθεια, δηλαδή «μελλοντικά». Το παρελθόν έρχεται αργότερα και το γνήσιο παρόν σχεδόν δεν υπάρχει ακόμα εδώ (54). Το μελλοντικό εμπεριέχει ό, τι κανείς φοβάται καθώς και ό,τι κανείς ελπίζει. Η ανθρώπινη

πρόθεση περιλαμβάνει μόνο το ελπίζόμενο, ως εάν ο άνθρωπος να καθορίζεται στην ουσία του από το μέλλον (55). Η διάσταση του χρόνου είναι συστατικό του ανθρώπινου είναι. «Όποιος το ανέλπιστο δεν ήλπισε, δεν θα το βρεί ποτέ» μας λέει Ηράκλειτος. Αυτό σημαίνει τελικά ότι ο άνθρωπος ενσωματώνει το μέλλον στο παρόν που βιώνει (56). Η φιλοσοφία της Ελπίδας θέτει ως σκοπό να διαμεσολαβεί-διευθετεί το απομακρυσμένο με το ενεστώς. Το ελπίζόμενο όμως, φίλε μου, *δεν αρκεί* να το σκέπτεται κανείς ως δυνατό για να γίνει πραγματικό. Δυνατό σημαίνει «εξαρτώμενο» από την ύπαρξη προϋποθέσεων. Αυτές είναι οι εξής δύο: σκέψη και δράση. Να θυμάσαι τον Γιάννη Αγιάννη στους Αθλίους.

15. Πες μου τώρα ευγενική συνομιλήτή μου. Σε κούρασα. Μήπως όμως τελικά η ζωή μου δεν έχει τόση σημασία για μένα, για τους δικούς μου;

Φίλε μου μια μεγάλη ποιήτρια σε ποίημα της «Γη των Απουσιών» γράφει «Στην ψυχή σου δεν φθάνει κανείς ούτε δια ξηράς ούτε φια θαλάσσης» (57). Κάποτε λοιπόν ζούσε ένα ασήμαντος πλασιέ που αρνήθηκε να αντιμετωπίσει την αποτυχία της καριέρας του και τη σχέση του με την οικογένειά του. Πάνω σ' αυτό το απλό συχνό σχέδιο-σενάριο ζωής, ένα μεγάλος δραματουργός, θα τον έχει ακούσει, ο Άρθουρ Μίλλερ έγραψε ένα υπέροχο θεατρικό δράμα, το «Θάνατο του Εμποράκου» (58), ίσως το έχεις διαβάσει ή δει στο θέατρο. Μπορεί και όχι. Ο Γουίλλυ Λόμαν λοιπόν, μας λέει ένα από τα πρόσωπα της σκηνης, ήταν εμποράκος, πλασιέ. Και για ένα πλασιέ δεν υπάρχουν δυσκολίες στη ζωή. Δεν είναι φοβερά έξυπνος δεν είναι φοβερά μορφωμένος. Ένας άνθρωπος που τριγυρνάει συνέχεια με μόνα όπλα το χαμόγελό του και τα γυαλιστερά του παπούτσια. Και όταν οι πελάτες αρχίζουν να μην του ανταποδίδουν το χαμόγελο-τότε έρχεται η συντέλεια του κόσμου. Τότε φυτεύει δυο σφαίρες στο κεφάλι του και ξεμπερδεύει. Κανένας δεν μπορεί να του ρίξει άδικο. Ένας περιπλανώμενος εμποράκος, πρέπει να ονειρεύεται παιδί μου, είναι μέρος της «δουλειάς» του. Μια μέρα λοιπόν, χωρίς χρήματα και δουλειά ο Γουίλλυ ακούει το γιο του Μπιφ σκληρά να του μιλάει «Δεν είμαι γεννημένος ηγέτης, Γουίλλυ, ούτε κι εσύ είσαι. Δεν ήσουν τίποτα παραπάνω από ένας περιπλανώμενος κακομοίρης που δούλεψε σκληρά στη ζωή του, αλλά κατέληξε στο καλάθι των αχρήστων, όπως όλοι. Ένα δολλάριο την ώρα με πληρώνουνε Γουίλλυ-τόσο αξίζω. Δεν φέρνω πια έπαθλα στο σπίτι κι εσύ, πατέρα, πρέπει να πάρεις να τα περιμένεις». Μη έχοντας, ο Γουίλλυ, ο πατέρας, πια τίποτα να προσφέρει έβλεπε την ασφάλεια ζωής του, είκοσι χιλιάδες δολλάρια, σαν τη σωτηρία της οικογένειάς του, σαν ένα διαμάντι που λάμπει στο σκοτάδι, έλεγε: «Δεν μπορείς να περνάς από τη ζωή χωρίς να αφήνεις τίποτα πίσω σου, δεν μπορείς, δεν μπορείς...». Ακούει τον αδερφό του Μπεν να λέει: «Η ζούγκλα είναι σκοτεινή αλλά είναι γεμάτη διαμάντια. Για να βρεις όμως διαμάντι πρέπει πρώτα να μπεις στη

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

ζούγκλα». Έτσι ο Γουίλλυ, βρήκε το διαμάντι και χάθηκε. Σαν ρεκβιεμ ακούγεται στο τέλος του έργου, η γυναίκα του Λίντα να του μιλάει σαν εκείνος ακόμα να ζεί «Σήμερα πλήρωσα και την τελευταία δόση για το σπίτι. Και **τόρα στο σπίτι δεν είναι κανένας**. Δεν έχουμε πια ούτε χρέη ούτε υποχρεώσεις, δεν έχουμε, δεν έχουμε.....».

Αυτές είναι οι τελευταίες λέξεις που ακούγονται στο περίφημο αυτό δράμα. Πές μου, λοιπόν, αξίζει ν' ανταλλάξεις τη ζωή σου για χρέη και υποχρεώσεις; Θυμήσου τα λόγια της «Και τώρα στο σπίτι δεν είναι κανένας».

16. Σ' ευχαριστώ. Νομίζω ότι μέσα στην απόγνωση μπορεί να υπάρχει χαραμάδα για φως.

Σίγουρα και να τελειώνω. Μάθε ότι δεν είσαι μόνος.

Εάν σταθούμε στην αφερεγγυότητα σαν πτώση ίσως δεχόμαστε να τη δούμε μέσα από τα γραφόμενα του Σοπενχάουερ (59): «η πορεία μας δεν είναι παρά μια ακατάπαυστα σταματημένη πτώση. Διατηρούμε τη ζωή μας παίρνοντας ενδιαφέρον γι' αυτήν, φροντίζοντάς την όσο μπορεί να διαρκέσει. Με κάθε αναπνοή θα 'μπαινε μέσα μας το τέλος, αλλά το διώχνουμε εκπνέοντας. Για τον άνθρωπο όπως και για το ζώο, η ίδια αλήθεια ξεσπά. *Θέλουν, προσπαθούν*, να η όλη ύπαρξή τους. Κάθε βούληση έχει σαν αρχή μια ανάγκη, μια έλλειψη, επομένως ένα πόνο. Η ζωή ταλαντεύεται σαν ένα εκκρεμές από δεξιά στα αριστερά, από τον πόνο στην αδημονία (60). Ο άνθρωπος, έτσι φτιαγμένος από βούληση και προσπάθεια, τοποθετημένος επάνω στη γη, αφημένος στον εαυτό του, αβέβαιος για όλα εκτός από τις ανάγκες του και τη δουλειά του. Για τους περισσότερους όμως η ζωή δεν είναι παρά μια συνεχής μάχη για την ίδια την ύπαρξη με τη βεβαιότητα ότι στο τέλος *θα νικηθούν* (61). Ό,τι κάνει την απασχόληση κάθε ζωντανού όντος, ό, τι το κρατά σε κίνηση είναι η *επιθυμία να ζήσει*, η ελπίδα ενός μέλλοντος πραγματικά καινούργιου που προεξοφλούμε στη σκέψη. Και χάρη σ' αυτό το δάνειο που παίρνουμε από το μέλλον, η χαρά ή ο πόνος, η στέρηση μπορούν να φτάσουν σε ασυνήθη βαθμό. Γι' αυτό, δεν κρατούν πολύ καιρό (62). Τέτοια είναι η φύση του κάθε ύψους, από όπου να μη μπορούμε να επιστρέψουμε παρά με μία πτώση. Ανήκει στην ουσία της ζωής να υποφέρουμε. Ο πόνος δεν μπαίνει μέσα μας απ' έξω, έχουμε μέσα μας την αστέρευτη πηγή απ' όπου βγαίνει (63). *Πρέπει να χάσουμε τα αγαθά, τα οφέλη, για να εκτιμήσουμε την αξία τους*: η έλλειψη, η στέρηση, ο πόνος, νά το θετικό πράγμα που *χωρίς* διάμεσο προσφέρεται σε μάς. Ο άνθρωπος, μόλις αρχίσει να γνωρίζει τον εαυτό του, «θέλει» η νόησή του να παραμένει σε συνεχή σχέση με τη βούλησή του. Αρχίζει να αναζητά, να γνωρίσει τα αντικείμενα, ύστερα τα μέσα για να τα φτιάχνει. Νά η συνειδησή του: να δουλεύει πάντοτε για τον σκοπό που επιδιώκει. Η βούληση τον κρατάει σε ανάσα και σε κίνηση, για να ξεφύγει από την απελπισία, για να ξεφύγει από την αδημονία με τις συνέπειές της (64).

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

Αυτή τη βούλησή του παραβιάζουμε όταν δεν κρατάμε την υπόσχεσή μας, τη συμβατική. Επενδύουμε τη δύναμη της βούλησής μας στο πρόσωπο ενός ξένου: αδικία. Καθετί όταν καθιστά πιστευτό ένα ψέμμα είναι μια αδικία. Πρόσεξε. Δεν είναι εκείνος, που *αρνείται* να δείξει σ' ένα ταξιδιώτη το σωστό δρόμο, που τον αδικεί, αλλά εκείνος που του δείχνει ένα κακό δρόμο (65).

Για να γυρίσω στο αρχικό σου ερώτημα. Όταν υπάρχουν εμπόδια στο δρόμο μας που τα βάζει μπροστά μας ο κόσμος, όπως ανάγκη, μιζέρια, οδυρμός, οδύνες, πως ισοσταθμίζονται, με ποια δικαιοσύνη; Ο φιλόσοφος Σοπενχάουερ απαντά «Το δικαστήριο του κόσμου είναι ίδιος ο κόσμος». Αν ήταν δυνατό να βάλουμε σε μια ζυγαριά στον ένα από τους δίσκους τις οδύνες του κόσμου και στο άλλο τα λάθη του κόσμου, η βελόνα της ζυγαριάς θα έμενε κάθετη, ακίνητη (66). Ας μη ξεχνάμε τη βαθύτερη φύση του ανθρώπου.

Και απέναντι στον άλλο;

Κάθε άνθρωπος βλέπει στον εαυτό του τη *στέρεη* πραγματικότητα του κόσμου. Παρά τη μικρότητά του, αν και χαμένος ή εκμηδενισμένος μέσα στον κόσμο χωρίς όρια, δεν εκλαμβάνει τον εαυτό του λιγότερο σαν το κέντρο του όλου, λογαριάζοντας περισσότερο την «ύπαρξή» του και την ευημερία του από τους άλλους, όντας μάλιστα έτοιμος να θυσιάσει κάθε τι που δεν είναι δικό του, να εξαφανίσει τον κόσμο για όφελος αυτού του εγώ, αυτής της σταλαγματιάς νερού μέσα στον ωκεανό, μόνο και μόνο για να παρατείνει για μια στιγμή τη δική του ζωή (67), μια χαρά που είναι η αρχή της ενεργητικής κακίας (68). Έτσι είμαστε όλοι. Κι εσύ, κι εγώ.

Να που καταλήγει η αφερεγγυότητα. Φαντάζει σαν έλλειμμα μέλλοντος, σε αναγκάζει όμως να επικεντρώνεσαι στο σήμερα, στο «στοίχημα για τη ζωή» το μόνο σταθερό που απομένει. Σαν να μας λέει «Σε προστάζω να ζήσεις». «Και ο γύρω ο κόσμος» ρωτούσες,

Κόσμος είναι ό,τι υπάρχει στη συνείδησή μας «Κοιμήσου, γράφει κάποιος, και ο κόσμος έφυγε για σένα. Ξύπνα και ο κόσμος είναι πάλι εδώ και μάλιστα ο δικός σου κόσμος. Τον κόσμο του άλλου δεν τον γνωρίζεις» (69), ούτε τον δικό μου, άγνωστε φίλε μου». Καληνύχτα.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1.Κ. Δημουλά, *Μεταφερθήκαμε Παραπλεύρως. Το πρόβλημα της Στέγης. Έλληνες Ποητές, Καθημερινή Εκδόσεις 2014, σ. 107*
2. *M. Heidegger, Aus der Erfahrung des Denkens, 1947, σ. 7*
3. Βλ. Ζ. Βαλ, Εισαγωγή στις φιλοσοφίες του υπαρξισμού, Μετάφρ. Σχόλια Χρ. Μελεβίτση, 1970 σ.16
4. *J. Sutherland, Going Broke, 1991, σ. 9*
5. *Sutherland, ό.π. σ. 12-13*
6. *Mike Grenby, There is life after Bankruptcy. Abbotsford-Clearbrook Times 27.7.1988 σ.24, (αναφ. υπό Sutherland ο.π. σ.21)*
- 7.Βλ. *Φρανκ Ραμπελαί, Γαργαντούας και Πανταγκρούες, Εισαγωγή. Μετάφραση Σημειώσεις, Φ. Δρακονταειδής, γ' έκδ. 2008, Εκδόσεις ΕΣΤΙΑ, 26, 35.*
- 8.Βλ. *Φραν Ραμπελαί. Διαλεχτές σελίδες. Με Εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια Σπύρου Σκιαδαρέση, Συλλογή Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών τ. 30, Αθήνα 1950 σ. 177 επ.*
9. *Φραν Ραμπελαί, ό.π. σ. 182*
10. *Σχετικά με την ψυχολογική και την υπαρξιακή απόγνωση βλ. James Park, Sinking into the River of Existential Despair Minneapolis MN, β' έκδ. 2007, σ. 36-41*
11. *Βλ. H. Arndt, Markt und Macht, 1973, 101*
12. *Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation, 1976*
13. *Βλ. V. Thomas, Der Zweck allen Rechts als Schrankenbestimmung intraspezifischer Kämpfe, στο Rechtsphilosophie, Fest. für M. Fischer, 2010, 77, 92*
14. *Βλ. Ζαν Βαλ. Εισαγωγή στις Φιλοσοφίες του Υπαρξισμού, μεταφρ. Χ. Μαλεβίτση, 1970 σ. 211 επ*
15. *Βλ. Γιώτα Κραβαρίτου, Δίκαιο και Λογοτεχνία, όψεις και κατόψεις στο Δίκαιο και Τέχνη του Λόγου, Επιμ. Γ. Κραβαρίτου, Εκδ. Σάκκουλα, 2008 σ. 31 επ. 37*
16. *Βλ. Κώστα Δουζίνα, “Ενώπιον του Νόμου”. Δίκαιο και Αισθητική, στο Δίκαιο και Τέχνη του Λόγου ό.π. σ. 83 επ.*
17. *Βλ. Κ. Δουζίνα, ό.π. σ. 86, 87*
18. *Δουζίνας, ό.π. σ. 91*
19. *Εξοδος, 22, 25-27*

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

20. Βλ. Carol Colatrella, *The Innocent Convict: Character Reader Sympathy and the Nineteenth Century Prison in "Little Dorrit"*, στο *In the Grip of the Law*, ed. by Mon. Fludernik and Greta Olson, εκδ. Peterlang 2004, σ. 184 επ. 196
21. Βλ. T. Sullivan E. Warren J. L. Westbrook. *Less Stigma or more financial distress*, *Stanf L. R.*, 2006, 213, 234 επ, 247
22. Βλ. Alan Bloom, *The Closing of the American Mind*, Simon and Schuster, New York, 1987, σ. 163
23. A. Bloom, ό.π. σ. 165
24. A. Bloom, ό.π. σ. 198, 200
25. Karen Vasak, *The rights of future operations* σ. 276, 277
26. Βλ. R. Dahrendorf, *Homo Sociologicus*, 6η εκδ. 1967, 22
27. Dahrendorf, ό.π. 57
28. Edm. Burke, *A philosophical Enquiry in the origin of our ideas of the Subline and the Beautiful* 1958, 44 επ)
29. *The theory on Moral Sentiments*, εκδ. 1853, 22-23
30. Smith, ό.π. 23
31. Βλ. Harvard, L. R. 1992, 1961, Note
32. *Going Broke*, υποσ.3, ό.π. υποσ. 4. 118
33. *Εξοδος*, 22, 25-27
34. *Λευϊτικο*, 25, 35-36
35. Βλ. Πλουτάρχου, *Βίοι Παράλληλοι, Σόλων-Τα άπαντα αρχαίων συγγραφέων Α' Πάπυρος*, τόμ. Πρώτος, 15-16, 439-443
36. *The Theory of Moral Sentiments*, II, ii, 1.9.
37. Βλ. γενικά Fr. Parisi, *Alterum non laedere: An Intellectual History of Civil Liability*, *The American Journal of Jurisprudence*, 1994, 317 επ. 350
38. *La règle morale dans les obligations civiles*, 1949, 397
39. Ό.π. 398
40. Ό.π., 400
41. Ripert, ό.π., 401
42. Βλ. A. Smith, *Πλούτος των Εθνών*, Βιβλίο 5ο, Κεφ. III «Περί δημοσίων χρεών», *Great Books Britannica*, 39 (1952), σ. 404
43. Φ. Νίτσε, *Η θέλησις της Δυνάμεως*, Μεταφρ. Ιωάννας Μπαζίλη, επιμ. Στεφ. Μιχαλόπουλου, *Ενωμένοι Εκδότες* 1961, σ.147-149

**Ομιλία Καθ. Α. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

44. Βλ. N. Dimmel, *Beim Verlieren is jeder allein*, στο *Rechtphilosophie Fests. für M. Fischer*, 2010, 245, 263
45. Βλ. Ch. Jolls, C. Sunstein, R. Thaler, *A behavioral approach to Law and Economics*, *Stanford L. R.* 1998, 50, v, 1471 επ, 1476
46. Βλ. Lon Fuller, *Morality of Law* 1964, 1969 σ. 106
47. Βλ. J. Finnis, *The Priority of Persons revisited*, *The American Journal of Jurisprudence*, 2013, v. 58 Nr1, 45, 51
48. J. Perea, *Race and Races*, *Calif L. Review*, 2001
49. Βλ. Colette Guillaumin, *L' ideologie raciste*, 1972
50. Albert Memmi, *Le racism*, 1982, σ. 125, 128
51. Στην ανθρώπινη ιστορία τα πρόσωπα σε οικογένειες, έθνη και ανθρωπότητα «δεν μπορούν να αντικατασταθούν με τίποτε», John Finnis, *The Priority of Persons Revisited*, *American Journal of Jurisprudence*, Vol. 58, 2013 σ. 45 επ. 61.
52. George Mosse, *Προς την τελική λύση. Ιστορία του Ευρωπαϊκού Ρατσισμού*, 1978, 1985
53. Βλ. Thomas Aquinas, *Second Part, Treatise on Human Acts, questions 37 article 3, The Effects of Pain and Sorrow*, *Great Books, Britannica*, 1952, σ. 785
54. *Das Prinzip Hoffnung, Bd I, 11-15* εκδ. 1968 Suhrkamp σ. 2
55. Bloch, ό.π. σ. 3
56. Βλ. H.H. Holz, *Logos Spermatikos, Ernst Blochs Philosophie der unfertigen Welt*, 1975, 71
57. Κ. Δημουλά, Σ' εσένα Αίφνης απευθύνομαι, Έλληνες Ποιητές. Καθημερινή, 2014 σ. 53
58. Βλ. Άρθρουρ Μίλλερ, *Ο θάνατος του εμποράκου*, 1949, μετάφραση Ερρ. Μπελιές 2001, 2011 Εκδ. Πατάκη
59. Άρ. Σοπενχάουερ, *Ο κόσμος σαν βούληση και σαν παράσταση 1818*, μετ. Αχ. Βαγενά εκδ. Αναγνωστίδη
60. Σοπενχάουερ ό.π. σ. 397
61. ό.π. σ. 398
62. ό.π. σ. 403
63. ό.π. σ. 406
64. ό.π. σ. 417
65. Σοπενχάουερ, ό.π. σ. 431
66. ό.π. σ. 450
67. ό.π. 423

**Ομιλία Καθ. Λ. Κοτσίρη στην Ακαδημία Αθηνών
3 Ιουνίου 2014**

- 68. *ό.π.* 407
- 69. *F. Riemkasten, Das Vierte Leben, 1949, 5*